

બકુલ ત્રિપાઠી

(જન્મ : 26-11-1928, અવસાન : 31-8-2006)

બકુલ પદ્મશિશંકર ત્રિપાઠીનો જન્મ નડિયાદમાં થયો હતો. તેઓ પ્રથમ હરોળના હાસ્ય સર્જક હતા. તેમણે કોમર્સ કોલેજમાં અધ્યાપનકાર્ય કર્યું હતું. ‘સચરાચર’, ‘સોમવારની સવારે’, ‘દ્રોણાચાર્યનું સિંહાસન’, ‘હૈયું ખોલીને હસીએ’, ‘ગોવિંદે માંડી ગોઠડી’ તેમના હાસ્ય નિબંધસંગ્રહો છે. ‘વૈકુંઠ નથી જાવું’, ‘હિંદોળો ઝાકમઝોળ’, ‘મન સાથે મૈત્રી’, ‘અષાઢની સાંજ’, ‘પ્રિય સખી’, વગેરે તેમના લલિત નિબંધસંગ્રહો છે. દૂરદર્શન પર આવતી તેમની ‘ગપસપ’ શ્રેણી ખૂબ લોકપ્રિય થયેલી. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો હતો.

બકુલ ત્રિપાઠીનો ‘છાલ, છોતરાં અને ગોટલા’ હાસ્યનિબંધ ‘હાસ્ય એટલે પ્રભુ સાથે મૈત્રી’ પુસ્તકમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. આ નિબંધમાં લેખકે ભારતીય લોકોની ગમે ત્યાં કયરો નાખવાની, ગંદકી કરવાની માનસિકતા પર કટાક્ષ કર્યો છે. વેદ-પુરાણ-રામાયણ-મહાભારત આપનાર સંસ્કૃતિના લોકો એ જ સંસ્કૃતિના પ્રતીક સમાં મંદિરોની બહાર જ ગંદકી કરતા હોય છે. જ્યાં સ્વચ્છતા ત્યાં પ્રભુનો વાસ હોય છે, પણ આપણે ત્યાં તો જ્યાં પ્રભુનો વાસ ત્યાં જ ગંદકી હોય છે. કેળાની છાલ, નારિયેળનાં છોતરાં અને મગફળીનાં ફોતરાંનાં ઉદાહરણો દ્વારા લેખક એક ગંભીર પ્રશ્ન તરફ આપણું ધ્યાન દોરે છે. એ માટે કાવ્યપંક્તિ, ફિલ્મી ગીત પંક્તિનો વ્યંગ્યાત્મક ઉપયોગ કર્યો છે. સમગ્ર હાસ્યનિબંધમાં લેખકે અવળવાણી અને કટાક્ષ દ્વારા આપણી ગંદકી અને અણઘડતાની કુટેવને પ્રકાશિત કરી છે.

આપણી મૂળ ભારતીય સંસ્કૃતિ એ વેદ, પુરાણો, ઉપનિષદની સંસ્કૃતિ, રામાયણ-મહાભારત-ભાગવતની સંસ્કૃતિ, રામ, કૃષ્ણ અને બુદ્ધની સંસ્કૃતિ.

પણ એ તો બહુ પુરાણી વાત થઈ. આગળ જતાં આપણે ભારતદેશમાં આજે નવી જ સંસ્કૃતિ વિકસાવી છે - છાલ, છોતરાં અને ગોટલાની સંસ્કૃતિ !

પેલી મહાન સંસ્કૃતિના અવશેષો આજે જડે છે. પુરાણાં મંદિરો, સ્થાપત્યો, સ્તૂપો... પણ એ બધાંયને ઢાંકી દે છે, આપણી નવી સંસ્કૃતિ - છાલ, છોતરાં અને ગોટલાની સંસ્કૃતિ.

અરે, પેલી પુરાણી સંસ્કૃતિનેય - મંદિરો, સ્થાપત્યો, સ્તૂપો ઉપર છવાઈ ગયાં છે આજની આપણી તાજા-બ-તાજા, નૌ-બ-નૌ સંસ્કૃતિનાં પ્રતીકો - છાલ, છોતરાં અને ગોટલા ! ખરેખર તમને આપણાં યાત્રાધામોમાં પણ શિલ્પો, મૂર્તિઓ, ધર્મપ્રતીકોની આસપાસ નાળિયેરનાં છોતરાં વેરાયેલાં દેખાશે. એમ તો કેળાં પવિત્ર ફળ છે. ઉપવાસ વખતે ફરાળનું ફળ છે ! એની છાલો આપણને ઠેરઠેર દેખાશે આપણાં ધર્મસ્થાનોએ ! અને આપણે ધાર્મિક ભાવનાવાળાં હોવાથી પરમેશ્વરની આપણા પર અઢળક કૃપા છે - આપણા દેશમાં આંબા છે, આમ્રફળ છે, વિશ્વના શ્રેષ્ઠ આંબા પરમેશ્વરે આપણા ભારતદેશને આપ્યા છે. આનાથી આભારવશ થઈને આપણે ગોટલા પ્રભુને અર્પણ કરીએ છીએ; જોજો આપણાં યાત્રાધામોની ગલીઓમાં !

એટલે જ હું કહું છું આપણી નૂતન સંસ્કૃતિ છે - છાલ, છોતરાં અને ગોટલાની સંસ્કૃતિ !

અરે, પેલાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં પ્રતીકો તો ક્યાંક ક્યાંક જ દેખાય છે. ક્યાં સોમનાથ અને ક્યાં દ્વારકા, ક્યાં અંબાજી અને ક્યાં ડાકોર, ક્યાં બનારસ અને ક્યાં જગન્નાથપુરી ! છૂટાછવાયાં - ક્યાંક ક્યાંક જ - આવ્યાં છે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં પ્રતીક... પણ આપણી નૂતન સંસ્કૃતિનાં પ્રતીક તો દેશમાં ક્યાં નથી ? ઠેર ઠેર, અત્રત્ર સર્વત્ર ! છાલ, છોતરાં, ગોટલા !

એમાં સૌથી પવિત્ર છે ગોટલા ! આખોય ગ્રીષ્મનો સમય આપણે આપણી ગલીઓ, શેરીઓ, માર્ગોને ગોટલાથી વિભૂષિત કરવામાં ગાળીએ છીએ. આપણે ઉદાર છીએ, કેરીનો રસ આપણે ખાઈએ છીએ એ કબૂલ, પણ કેરીનો રસ કરતાં ગોટલા વધારે વજનદાર હોય છે, એ આપણે અર્પણ કરીએ છીએ સમાજને ! આપણે ખુલ્લામાં એને ઠાલવી દઈએ છીએ - જેને ભોજન કરવું હોય તે કરે ! ઘણુંખરું ગૌમાતાઓ આનાથી પ્રસન્ન થાય છે - આપણે તો શું આપણી માતા કે શું ગૌમાતા, અડધી કેરી (રસ પૂરતી) આપણી સગી માતાને અર્પણ, બાકીની અડધી કેરી (ગોટલા પૂરતી) ગૌમાતાને અર્પણ !

આપણે મ્યુનિસિપાલિટીનું પીપ પાસે પડ્યું હોય તોપણ ગોટલા તો બહાર જ નાખીએ છીએ. એનું કારણ સમજો. પીપમાં ઊંચી ગોટલા કાઢીને ગાયમાતા કેવી રીતે ખાઈ શકે ? બહાર પડ્યા હોય તો ગાયો પણ ખાય, શ્વાનોને પણ સુગંધ લેવી હોય તો લે, મક્ષિકાઓ પણ યથાશક્તિ આસ્વાદ લે - આપણે તો માનીએ છીએ કે જીવમાત્રને ઈશ્વરે ઘડેલો છે ! શું આપણાં છોકરાં કેરીનો રસ ખાય અને મક્ષિકાનાં બચ્ચાં ભૂખ્યાં રહે ? ના ચાલે ! આપણી સંસ્કૃતિ એ સ્વાર્થપિણાને સ્વીકારતી નથી, આપણે તો ગોટલા ખુલ્લામાં જ નાખવાના !

છોતરાં - મોટેભાગે મગફળીનાં - એ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ છે પણ ગાયો કે મક્ષિકાઓને એ કામ નથી આવતાં એટલે આપણે છોતરાંને એક જગ્યાએ ખૂણામાં કે દીવાલ પાસે કે રસ્તા વચ્ચે ઢગલામાં નથી નાખતાં... આપણે શિંગના છોતરાંને સર્વત્ર વેરતાં ફરીએ છીએ ! સબ ભૂમિ ગોપાલ કી, શા માટે પૃથ્વીની એક ચોરસમીટર જેટલી જગ્યા પણ ફોતરાંવિહોણી રાખવી ? આપણે બગીચામાં, થિયેટરમાં, ઓફિસ કમ્પાઉંડમાં, શાળાના વર્ગમાં સર્વત્ર ફોતરાં વેરતાં વેરતાં ચાલ્યા જઈએ છીએ ! એક કવિએ કહેલું :

“બેફામ, તોયે કેટલું થાકી જવું પડ્યું
નહિ તો જીવનનો માર્ગ છે ઘરથી કબર સુધી.”

શાયરે વ્યંગમાં કહ્યું છે કે ઘરથી કબર સુધી કેટલી ટૂંકી જિંદગી છે - પણ એટલામાંય આપણને કેટલો બધો જિંદગીનો થાક અનુભવાય છે !

મને કવિને કહેવાનું મન થાય છે કે જિંદગીનો થાક ન લાગે કવિ, જો તમે ઘરથી કબર સુધી ફોફાં ખાતા ખાતા ટહેલતા ટહેલતા જાઓ અને ફોફાંનાં ફોતરાં સર્વત્ર વેરતા જાઓ તો !

બીજા એક ફિલ્મી શાયરે ગાયું છે, “દિલકે ટુકડે હજાર હુએ, એક યહાં ગિરા એક વહાં ગિરા !” હવે દિલનું શું છે કે આપણામાંના કેટલાકની પાસે જ એ હોય છે. બધાં પાસે નથી હોતું. વળી જેની પાસે હોય છે તેનુંય દિલ તૂટે છે માત્ર જુવાનીમાં જ ! એટલે દિલના હજાર ટુકડા થાય અને એક અહીં ફેંકતા જઈએ અને એક ત્યાં ફેંકતા જઈએ એવું સદ્ભાગ્ય તો કો’કને જ મળે છે. પણ ‘ફોફાં કે ટુકડે દો - ચાર હુએ એક યહાં ગિરા એક વહાં ગિરા !” એ ગીત તો ગૌરવપૂર્વક આપણે ગાઈ શકીએ એમ છીએ - શૈશવથી તે વૃદ્ધાવસ્થા સુધી !

એટલે જ દિલના ટુકડા વેરાયેલા તો માત્ર કોલેજ કમ્પાઉંડમાં દેખાય છે - પણ ફોફાં કે ટુકડે ઈધર ઉધર યહાંવહાં સબ જગહ !

જોકે આ પણ પુણ્યવંતી પ્રવૃત્તિ છે - એમાં જીવદયા સમાઈ છે. ફોફાંનાં ફોતરાંમાં જો શિંગફોતરાં પણ હોય તો એના પર કીડીઓ આવે છે - ઘણીવાર તો કીડીઓ સહકુટુંબ મિત્રમંડળ સહિત આવે છે. હવે કીડી બિચારું નાનું જંતુ, આપણે ફોફાંના ફોતરાંને રૂમાલમાં નાખીને, નાની પોટલી વાળી, ખિસ્સામાં રાખીને પછી મ્યુનિસિપલ કચરાપેટી દેખાય ત્યાં જઈને ઠાલવી શકીએ - વિદેશોમાં આવો સજજડ નિયમ છે. પણ આપણે તો જીવદયાવાળા માનવીઓ રહ્યા - આપણી કીડીબહેનો બિચારી કેટલુંય ચાલીને છેક કચરાપેટી સુધી ક્યાં જાય ? બિચારી થાકી ન જાય ? એટલે જ આપણે દયા આણીને એને ફોતરાંની હોમડિલિવરી આપીએ છીએ ! કીડીઓ સર્વત્ર, ફોતરાં સર્વત્ર, સેવ ભૂસું ચવાણું એના દાણા સર્વત્ર, એટલે કીડીઓ સર્વત્ર... આપણી લાગણીઓ સર્વવ્યાપી, આપણે ત્યાં કીડી, મંકોડા, માખી, મચ્છર સર્વવ્યાપી ! આપણે બધા માનવીઓ અને જંતુઓ પરસ્પર પ્રેમ રાખીને કેવું મધુરું જીવીએ છીએ ! મૂરખ યુરોપ, અમેરિકાવાળા આ સમજી શકતા જ નથી ! અરેરે, કારુણ્ય, કારુણ્ય, અપાર કારુણ્ય !

અને છાલ ? છાલ, છોતરાં અને ગોટલાની આપણી સંસ્કૃતિનો પ્રથમ પાયો - છાલ ! બને તો કેળાંની, પણ નારંગીની, મોસંબીની કે નાળિયેરની પણ ચાલે - આપણે આ બધા પ્રકારની છાલ સર્વત્ર ફેંકીએ છીએ - પણ ફેંકવા માટે કેળાંની છાલ શ્રેષ્ઠ ! કેળું ખાઈને કેળાંની છાલ આમ ફટાક દઈને ફગાવી દેવી એ તો આપણી પ્રિય રાષ્ટ્રીય રમત છે. ઓલિમ્પિકવાળા દડાફેંકની અને ભાલાફેંકની રમતો રાખે છે એટલે આપણો પત્તો નથી ખાતો, કાંસાનો ચંદ્રક પણ નથી મળતો. પણ કેળાંની છાલફેંકની સ્પર્ધા રાખે તો ભારતીય ખેલાડીને જ સુવર્ણચંદ્રક મળે. બીજાઓને બિચારાઓને આવડે જ નહિ ને ! કારણ પ્રેક્ટિસ જ નહિ ને ! બીજા દેશોના લોકો તો કેળાં ખાઈને છાલ પ્લાસ્ટિકની બેગમાં મૂકીને ડસ્ટબિન પાસે જઈને અંદર મૂકી આવે છે ! બિચારાઓ !

મેં તો અમેરિકામાં ત્યાંના ખેલાડીઓને મોઢામોઢ સંભળાવ્યું - “તાકાત હોય, તમારી માએ શેર સૂંઠ ખાધી હોય તો ઓલિમ્પિકમાં રાખો કેળાંની છાલફેંક સ્પર્ધા ! છે તાકાત ?”

એ લોકોએ મને પૂછ્યું, “વોટ ઈઝ શેર સૂંઠ ?”

મેં કહ્યું, “કપાળ તમારું !”

મેં તો ઘરને ત્રીજે માળેથી ઘરની અંદરથી કેળાંની છાલ ફેંકતા મિત્રોને જોયા છે કે જેમની છાલ બારી બહાર, બાલ્કની બહાર, બરાબર સડકની વચ્ચેવચ્ચ પડે ! બે ફૂટ આમેય નહિ ને પાંચ ફૂટ તેમેય નહિ ! બરાબર રસ્તાની મધ્યમાં ! કંપાસ લઈને માપી જુઓ !

કેળાંની છાલફેંકનું અજબનું કૌશલ્ય છે આપણી પાસે ! સાંભળ્યું છે કે કેટલાંક બાલમંદિરોએ આપણી આ સંસ્કૃતિની વિરુદ્ધ પ્રચાર શરૂ કરી દીધો છે. અરે ! બાળકોને સ્વચ્છતાની ટેવોય પાડવામાં આવી રહી છે !

પરિવર્તનનું કારુણ્ય એ તો અનહદ ! અહા !

(‘હાસ્ય એટલે પ્રભુ સાથે મેત્રી’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

મૂળ પ્રાચીન, અસલ; મક્ષિકા માખી; નૂતન નવું; પ્રાચીન જૂનું; યશાશક્તિ શક્તિ પ્રમાણે; ડસ્ટબિન કચરાપેટી; વિભૂષિત શણગારેલું

વિરુદ્ધાર્થી

શ્રેષ્ઠ કનિષ્ઠ; નૂતન પ્રાચીન; પવિત્ર અપવિત્ર; ઉદાર કઠોર; પ્રસન્ન અપ્રસન્ન; સદ્ભાગ્ય દુર્ભાગ્ય; સહિત રહિત; ઉદાર કંજૂસ

તળપદા શબ્દો

જડવું મળવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) બકુલ ત્રિપાઠીના મતે ભારતદેશમાં આપણે કઈ નવી સંસ્કૃતિ વિકસાવી છે ?

(A) શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ અને ભગવાન બુદ્ધની સંસ્કૃતિ

(B) પુરાણાં મંદિરો, સ્થાપત્યો અને સ્તૂપોની સંસ્કૃતિ

(C) છાલ, છોતરાં અને ગોટલાની સંસ્કૃતિ

(D) વેદ, પુરાણો, ઉપનિષદની સંસ્કૃતિ

(2) વિશ્વના શ્રેષ્ઠ આંબા આપનાર પરમેશ્વરને આપણે આભારવશ થઈને શું અર્પણ કરીએ છીએ ?

(A) અમૃત જેવી કેરી

(B) આમ્રફળ

(C) આંબાનાં પાંદડાં

(D) ગોટલા

(3) બકુલ ત્રિપાઠીના મતે મગફળીનાં ફોતરાં આપણે ક્યાં વેરીએ છીએ ?

(A) બગીચામાં

(B) શાળાના વર્ગમાં

(C) થિયેટરમાં

(D) (A) (B) (C) ત્રણેયમાં

- (4) ઓલિમ્પિકમાં કઈ સ્પર્ધા રાખવાનું લેખક સૂચવે છે ?
- (A) દડાફેંકની (B) ભાલા ફેંકવાની
(C) કેળાંની છાલ ફેંકવાની (D) દોડવાની

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) અમેરિકાના ખેલાડીઓને લેખકે કઈ ચેલેન્જ કરી ?
- (2) કીડીઓના પરિવારની લેખકે કઈ ચિંતા વ્યક્ત કરી છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) જીવદયા પ્રેમના નામે લેખક આપણી કઈ નબળાઈ તરફ ધ્યાન દોરે છે ?
- (2) આ પાઠમાંથી આપણને શું શીખવા મળે છે ?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમે તમારા વિસ્તારને સ્વચ્છ બનાવવા શું-શું કરી શકો એ વિશે જૂથચર્ચા કરો તથા કાર્યશિબિર ગોઠવો.
- ડૉ. અબ્દુલ કલામનો ભારતના નાગરિકોને લખેલો પત્ર મેળવીને વાંચો.
- ‘જાહેરસ્થળોની સ્વચ્છતા માટે તમે શું-શું કરો’ એ વિષય પર જૂથચર્ચાનું આયોજન કરો અને એમાં તારવેલા મુદ્દાઓને આધારે એક નાટક તૈયાર કરી તમારી શાળાના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમમાં એ નાટક ભજવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘આપણી સંસ્કૃતિ એ સ્વાર્થીપિણાને સ્વીકારતી નથી,...’

આપણે સ્વાર્થી મનુષ્યો નથી એમ પ્રશંસી, લેખક આપણને ગમે ત્યાં ગોટલા નાખનારા કહી ખરેખર કાન પકડે છે. વ્યાજસ્તુતિથી આ વર્ણન આહ્વાદક બન્યું છે.

- ‘મૂરખ યુરોપ, અમેરિકાવાળા આ સમજી શકતા નથી...’

ઉપદેશને બદલે હાસ્ય, વ્યંગ દ્વારા સમજાવતા લેખક મૂરખ જેવા નીંદનીય વિશેષણથી યુરોપ, અમેરિકાવાસીઓની પ્રશંસા જ કરે છે. આ વ્યાજસ્તુતિ સમજો.

- ‘કીડીઓ સર્વત્ર, ફોતરાં સર્વત્ર, સેવ, ભૂસું, ચવાણું સર્વત્ર...’

રજૂઆતમાં પુનરાવર્તન કેવું અસરકારક બને છે તે આ વાક્યથી ઊપસી આવ્યું છે. વળી સીધી રજૂઆતને બદલે વ્યંગભરી રજૂઆત કેવી આહ્વાદક બને છે તે નીચેનાં ઉદાહરણોથી સમજવા પ્રયાસ કરો :

	સાદી રજૂઆત	વ્યંગભરી રજૂઆત
(1)	ગમે ત્યાં ફોતરાં નાખતાં ગંદકી થાય અને કીડીઓ આવે છે.	1. કીડીબહેનો બિચારી કેટલુંચ ચાલીને છેક કચરાપેટી સુધી ક્યાં જાય ?... આપણે દયા આણીને એને ફોતરાંની હોમડિલિવરી આપીએ છીએ !
(2)	આપણે સર્વત્ર છોતરાં નાખતા રહીએ છીએ.	2. સબ ભૂમિ ગોપાલ કી, શા માટે પૃથ્વીની એક ચોરસ મીટર જેટલી જગ્યા પણ ફોતરાંવિહોણી રાખવી?

શિક્ષકની ભૂમિકા

આપણે ત્યાં સરેઆમ નિયમોના અમલીકરણની બેદરકારી, ધાર્મિક અને જાહેરસ્થળોની સ્વચ્છતાની બેજવાબદારી તેમ જ એ બધી નબળાઈનું જાણે કે ગૌરવ હોય તે સ્થિતિ લેખકે માર્મિક શૈલીમાં વ્યંગ સ્વરૂપે પ્રગટ કરી છે તે અંગે ઉદાહરણો સાથે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું.

સ્વચ્છતા રાખવા શું કરવું જોઈએ ? નાગરિકની ફરજો શી છે ? બીજા દેશોમાં આપણા દેશની સરખામણીએ કેમ વધુ સ્વચ્છતા હોય છે તે અંગે વિદ્યાર્થીઓની સાથે વિગતે ચર્ચા કરવી અને પોતાની ફરજનિષ્ઠા અંગે સભાન બનાવવા.

બીજા દેશોમાં જનારા ભારતીયો ત્યાંના નિયમો ચુસ્તપણે પાળે છે પણ ભારતમાં પગ મૂકતા ની સાથે જ બદલાવ આવી જાય છે તે અંગેનો ડૉ. અબ્દુલ કલામનો લેખ મેળવી વિદ્યાર્થીઓને વાંચી સંભળાવી તેમાં રજૂ થયેલા વિચારોથી અવગત કરાવવા.

